

L'excursionisme «científic» de la segona meitat del s. XIX i l'observació dels parlars¹

Actes del Congrés Internacional Antoni M. Alcover (Mallorca, desembre de 2001), Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, ps. 513-528)

Xavier LUNA-BATLLE

L'excursionisme català del segle XIX és d'un interès notable per a la història de la cultura, i les primeres organitzacions excursionistes tenen un pes important dins la Renaixença,² després dels Jocs Florals i de la premsa. Sigui o no aquesta la valoració que calgui fer de la institució, hi ha un període de l'excursionisme molt rellevant en relació amb l'observació dels parlars, que va des de la fundació de la primera associació, el 1876, fins a l'any 1901, el de la «Lletra de convidat» d'Antoni Maria Alcover³ i el de l'inici del *Bolletí de la Llengua Catalana*, que obren un nou període de la lingüística catalana.⁴ Es tracta d'un temps, l'últim quart del segle XIX, que podem etiquetar de predialectològic, ja que s'ha de considerar Alcover el primer dialectòleg en el sentit ple del terme, amb una formació lingüística científica i una aplicació metòdica i crítica corresponents als temps de la lingüística europea coetània.⁵ En certa manera, l'obra d'Alcover té uns precedents en l'excursionisme del XIX, i el Centre Excursionista de Catalunya (el CEC) esdevindrà un soci col·laborador del *Diccionari*. Per altra banda, s'ha identificat un gir en l'orientació de l'excursionisme (ens referim al CEC) al voltant del canvi de segle consistent en la intenció de conjugar l'esport amb la cultura i la ciència (ROMA, 1996: 206); i al començament del XX moren els pioners com Artur Osona o Ramon Arabia.⁶ Totes aquestes raons ens permeten de fixar l'acabament d'un

¹He d'agrair a Ramon Panyella una interessant conversa sobre el tema, de la qual s'ha beneficiat aquesta comunicació.

² La Renaixença tenia per objectiu salvar, recuperar o reactivar la tradició catalana, amb el patrimoni folklòric i lingüístic. En relació amb el catalanisme, entre els grups excursionistes trobem alguns dels seus ideòlegs més ambiciosos, com Valentí Almirall (JORBA, 1983: 140).

³ El 1900 és l'any de la primera «eixida» d'Alcover a la Catalunya Vella (VENY, 2000: 8)

⁴ Francesc de B. Moll (1962) assigna la fundació de la dialectologia catalana a l'aparició de «Una mica de dialectologia catalana» d'Alcover, però és clar que aquesta síntesi és el resultat d'una dedicació específica a la dialectologia catalana general que s'inicià el 1901 amb el viatge d'estudi a la Catalunya central i del nord.

⁵ És clar que no podia esperar-se dels excursionistes unes notacions detallades i precises com les que feia Alcover en les seves llibretes de camp –publicades recentment per Pilar Perea en suport informàtic–, on «anotava meticulosament una gran quantitat de trets fonètics, morfològics, sintàctics i lèxics» (Veny, 2000: 9)

⁶ Artur Osona mor el 1901 (també és l'any de la mort de Francesc Maspons, de la segona fornada), Ramon Arabia i Solanes el 1902, el mateix any de la mort de Verdaguer; a partir del 1902 el president del CEC serà Cèsar August Torres, a qui es considera «el primer promotor de l'excursionisme català amb un caire cultural i esportiu a la vegada» (BARBERÀ, 1996: 28). Per altra banda, Francesc Roma (1996: 176)

període de la història de l'excursionisme a l'entorn del 1900 que coincideix aproximadament amb un temps d'inflexió de la història de la lingüística.

L'excursionisme, tal com s'entén al s. XIX, diguem-ne científic o clàssic,⁷ és una activitat cultural d'origen urbà que comença a desenvolupar-se de forma organitzada a Catalunya amb una vinculació evident amb l'ideari de la Renaixença. Els lligams amb el muntanyisme i l'alpinisme també hi era, encara que no en els inicis.⁸ Però és important remarcar que la conceptualització de l'excursionisme i el seu món de relacions ha variat en bona mesura des dels primers temps fins avui. Aquell primer excursionisme s'autoanomenava «científic» i cal distingir-lo de les activitats d'esbarjo que al XIX es fan tan populars: «Aquells primers excursionistes eren joves que no reien, necessitaven contraposar-se a l'esperit de barrila i esbargiment preponderant en les fontades [...], l'excursionisme naixia com una mística» (IGLÉSIES, 1964: 58). I el mateix autor afegeix tot seguit: «la primera entitat excursionista no fou un centre científic, però les seves activitats contribuïren a l'avenç científic del nostre país i a l'aclimatació entre nosaltres de moltes disciplines científiques relacionades amb la terra i al seu expandiment i vulgarització en la llengua natural». Una visió molt semblant és la de Cèsar August Torres, figura important entre els excursionistes, quan declara que «nosaltres som l'explorador, el minaire que furgant la terra descobreix el tresor que altres després poleixen i exploten» (citat a IGLÉSIES, 1964: 56).

La idea de la recollida de dades per al profit científic d'altri serà un motiu principal de l'excursionisme durant el XIX, com queda explicitat per Ramon Arabia el 1893: «L'excursionista [...] exerceix lo seu ministeri recullint datos simplement, anotant fets ab complerta veracitat e imparcialitat, de modo que presentin un caràcter d'autenticitat absoluta, classificant-los y posant-los a disposició de todas las arts y cièncias que'ls necessitin [...]» (Butlletí del CEC III, núm. 8, 1893, p. 99). És ací que veiem una raó immediata de l'abundant arplega de trets dialectals, feta sovint amb més passió que ciència, que trobem en les publicacions dels excursionistes.

veu el canvi de segle com un moment de ressò explícit de la política dins del CEC, que no s'havia donat abans.

⁷ El terme de «clàssic» és de Francesc Roma (1996).

⁸ Arabia és un dels promotors de l'alpinisme, i en defensà el caràcter esportiu, higiènic i formador dels joves ROMA (1996: 193-198), com també el veiem responent la crida a la recollida del folklore (vegeu, per exemple, la seva contribució a la *Miscelánea folk-lòrica* de 1887 de l'Associació d'Excursions Catalana).

Si la motivació del primer excursionisme organitzat europeu és científica (en el sentit actual),⁹ en canvi, «el catalanisme polític inspirà la labor d'estudi i de foment de l'autoestima per part dels excursionistes» (MARTÍ, 1994: 11). Els excursionistes «científics» del XIX, doncs, s'ocupen prioritàriament d'activitats culturals i científiques (o precientífiques¹⁰). La raó d'aquesta particularitat, però, no s'ha d'atribuir, com ha demostrat Jordi Martí Henneberg (1994), a una voluntat de suplència, tal com suposava Josep M. Sala (1975: 94), de les tasques pròpies de les institucions acadèmiques, amb la universitat en primer lloc, sinó a un conjunt de raons, algunes clarament ideològiques, que no estan encara explicades de manera suficient.

Aquestes aportacions culturals i científiques (sobretot d'observació, com és lògic) són de menes molt diferents, de vegades fetes independentment, d'altres en col·laboració¹¹ i molt sovint seguides de la divulgació, en articles als butlletins o en conferències (que també són ressenyades en els butlletins). Ara: també és present des de l'inici, i com a impuls i estímul constants, un decidit i actiu catalanisme,¹² de manera que tot i que el muntanyisme (és a dir l'esport) apunta ja com un motiu destacable sobretot a partir del 1877 –amb la crida a pujar muntanyes que fa Antoni Massó a la joventut (SALA, 1975: 94)– això sembla que és un afegit a les intencions i pràctiques dels primers moments. Catalanisme i cultura són, sens dubte, uns components fonamentals de l'excursionisme primer; i inserit en aquests components, hi trobem l'interès per la llengua.¹³

Una preocupació per la llengua present constantment en tot el desenvolupament de les institucions excursionistes del XIX –i que tindrà continuïtat– que responia, encara que sense explicitar-ho, a les crides a recollir la parla viva que es feien des dels Jocs Florals. Per exemple, en els del 1870 s'incita a la recerca de la llengua: «cercau-la y la trobareu pe'ls monastirs y castells enderrocats, per les masíes y per les fonts, recolliu-la dels segadors y les filaneres; mes també la trobareu esbarriada per les ciutats. Refeu-la, sense

⁹ ROMA (1996: 27) aporta l'anècdota ben significativa que l'ascensió al Mont Blanc dins del moviment excursionista (se sap que el cim ja va ser trepitjat abans de la Revolució Francesa) es va fer amb la motivació de poder-hi fer experiments físics amb una mínima pressió atmosfèrica.

¹⁰ Per a una discussió sobre aquesta qüestió vegeu Francesc Roma (1996: 127-135), que conclou que fóra millor anomenar-lo «excursionisme clàssic».

¹¹ Un exemple ben il·lustrador és el de la meteorologia (MARTÍ, 1994: 120-121).

¹² Joan-Lluís MARFANY (1995) remarca la relació del catalanisme amb l'inici de l'excursionisme. No hi explica, però, l'interès pel coneixement directe dels parlars vius.

¹³ Aquest interès constant per la llengua també té el vessant de la implicació amb el problema de la normativa, com ho prova el fet que fou al CEC on s'inicià la campanya pública de «l'Avenç» amb Casas-Carbó i Fabra al capdavant.

estrafer-la, netejau-la de la pols y rovell de la vellura com les joyes antigues» (citació de Josep Lluís Pons i Gallarza recollida a ANGUERA, 1997: 190-191). Als Jocs Florals de 1872 es reclama com a model de llengua «las ricas y sanas fonts lingüísticas de todas las planas, concas y montanyas de Catalunya» (citació de Josep de Letamendi, ídem). Aquest programa de replega de la llengua viva¹⁴ se'l van fer seu els excursionistes.

Associacions excursionistes del segle XIX

La primera associació es funda el 26 de novembre de 1876 amb el nom d'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, amb Josep Fiter i Inglès com a president. Poc després, el 1878, hi ha una escissió, l'Associació d'Excursions Catalana. La Catalana (que s'anomenava així per distingir-la de la Catalanista) serà dirigida per Ramon Arabia. Ara, el nom en aquest cas no fa la cosa, ja que si l'aparença és que l'escissió es fonamenta en un interès més marcat per l'excursionisme diguem-ne esportiu (ha desaparegut el mot «científic») resulta que la Catalana continua amb els mateixos interessos culturals, de manera que l'esperit de l'«excursionisme científic» no s'altera en la part escindida.¹⁵ Al cap d'uns anys, el 1891, les dues entitats s'uneixen i adopten el nom de Centre Excursionista de Catalunya.

La romanística i la dialectologia

Paralel·lament, en el darrer terç del segle, la lingüística romànica està en un moment dolç del seu desenvolupament, indicis del qual són la *Revue des Langues Romanes*, de la Société des Langues Romanes de Montpellier, que començà a publicar-se el 1870, o *Romania* fundada a París el 1872 per Paul Meyer i Gaston Paris, entre molts d'altres.

Quant a Catalunya, el 1876 és una data poc posterior a l'estudi de Milà i Fontanals sobre el parlar de Barcelona,¹⁶ una de les referències per a identificar el naixement de la dialectologia catalana contemporània. En aquest darrer quart de segle, trobem obres dialectològiques individuals, i de tipus ben distints, com les de Milà i Fontanals que acabem d'esmentar, la de l'arxiduc Lluís Salvador,¹⁷ la de Martí Gadea,¹⁸ la de Justí

¹⁴ Aquesta crida té a veure amb la discussió a l'entorn del model de llengua (el català literari, la qüestió del català «que ara es parla», etc.).

¹⁵ Marfany (1995: 296) no hi veu tampoc cap diferència ideològica ni d'objectius, i Francesc Roma (140) creu que la diferència no es troba en l'essencial sinó en l'orientació temàtica preponderant, alhora que ens informa que compartien en part els mateixos socis.

¹⁶ «Catalán contemporáneo. El lenguaje de Barcelona», dins *Obras Completas*, vol. 3.

¹⁷ Precursor del moviment *Wörter und Sachen* («paraules i coses») que s'inicià el 1909, l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria-Toscana (1847-1915), és l'autor de la monumental *Die Balearen in Wort und Bild*

Pepratx,¹⁹ o la de P.E. Guarnerio.²⁰ La data de 1902, en què apareix el primer volum de l'*Atlas Linguistique de France* de Gilliéron, representa una inflexió metodològica vital per a la dialectologia. És conegut que la dialectologia catalana, a més de la feina d'Alcover d'engegar el Diccionari, es desplega considerablement a l'entorn del 1906 amb el Primer Congrés de la Llengua Catalana: moltes de les ponències es dediquen a descripcions dialectals. En resum, podem dir que el darrer quart de segle XIX, el del primer període de l'excursionisme, és, per a la dialectologia catalana, un període previ a la seva eclosió, amb Antoni M. Alcover al capdavant.

Ja en una primera lectura hom s'adona que les publicacions dels excursionistes «científics» estan plenes d'informació dialectal. A més, Jordi Martí (1994: 100), fent una avaluació del conjunt de la producció científica a Catalunya durant aquest període, assenyalava la importància de les organitzacions excursionistes en relació amb l'estudi del folklore; i cal dir que dins del folklore s'hi inclou directament o amb motiu d'algun objecte d'estudi particular, molta informació dialectològica. Llorenç Prats, en el seu estudi *El mite de la tradició popular*, dona suport també a aquesta idea de la importància dels excursionistes en l'estudi del folklore. Així doncs, és pertinent d'endinsar-se en la recerca d'informació lingüística (dialectològica i onomàstica sobretot) dins de les publicacions dels excursionistes.²¹

La importància de l'excursionisme en l'observació dels parlars ja ha estat remarcada. Antoni Griera té un breu opuscle del 1916 en el qual indica que l'excursionisme aplicat a la dialectologia ens ha senyalat tres coses: en primer lloc, les fronteres lingüístiques –i per tant les fronteres del país–; en segon lloc, el lèxic tradicional popular en la replega

geschildert (1869-1891), descripció detallada de tots els aspectes de cultura material de les Illes (VENY, 1986: 134).

¹⁸ Jordi Colomina 1991 (*Caplletra* 11: 158) dedica un capítol intítulat «Joaquim Martí i Gadea com a precursor de la dialectologia valenciana» en què ve a demostrar el coneixements geolingüístics que ens ofereix Gadea dins del domini dialectal valencià: el parlar alcoià, el de la Marina Alta, el de la ciutat de València, i fins i tot indicacions de variació generacional.

¹⁹ Ens referim a obretes com la de 1880 «Ramellets de proverbis, màximes, refranys y adagis catalans», publicat a Perpinyà, o la de 1881 «Comapraisons populaires les plus usitées dans le dialecte catalan-roussillonnais», a la *Revue des langues romanes* 20: 286-289.

²⁰ «Il dialetto catalano d'Alghero», *Archivio Glottologico Italiano* IX: 261-364, 1886.

²¹ Que el nostre excursionisme primerenc és podríem dir que abans que res interessat pel patrimoni cultural (i per l'arqueologia en particular) ens ho indica que entre les primeres "excursions" ressenyades n'hi ha a biblioteques i col·leccions de particulars de Barcelona. Al Butlletí del CEC II, 1892, es descriu una excursió a la biblioteca de Josep Brunet i Bellet que té unes 1.500 obres, entre les quals manuscrits dels segles XIII, XIV i XV i edicions prínceps com el Ritual de l'Arquebisbat de Tarragona impresa per

dels noms dels objectes més ordinaris i usuals; i en darrer lloc, els noms dels pobles i dels llocs, és a dir la toponímia. Un altre exemple és el de Cèsar August Torres, el qual el 1922 inclou la recerca de la llengua en la definició de l'excursionisme científic primerenc en assenyalar quin era el seu propòsit: «Recórrer Catalunya estudiant a fons sos monuments, sos tresors artístics, sos arxius, la constitució del terreny, la topografia i orientació de valls i muntanyes, costums, cants, tradicions, llenguatge» (citació que extrec de ROMA, 1996: 27).

El primer article excursionista d'interès dialectològic

De moment no s'ha fet un estudi complet de les aportacions a la lingüística de les publicacions excursionistes, però els exemples següents són il·lustradors de la importància que té, tant des del punt de vista descriptiu com historiogràfic.

A Josep Fiter i Inglés (Barcelona 1857-1915), el precursor de l'excursionisme a Catalunya, que era «escriptor, brodador i puntaire» (FERRÁNDEZ: 2001, 123), té relació amb la història de la lingüística catalana pel fet que enceta els articles d'interès dialectològic de les publicacions excursionistes. Es tracta d'un article dins les *Memòries de la Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, vol. I (1876-1877), publicades el 1880, que es titula «Recorts d'una excursió per Urgell. Belcaire» una bona part del qual s'ocupa de comentaris lingüístics. Ens ofereix una llista de 17 mots força significativa pel fet que encara avui la podríem presentar com un elenc de mots característicament nord-occidentals.²² Els mots són: *xicar* (=gicar 'jaguir'), *popar* 'mamar', *meno* 'badell', *esmoriac* 'rata pinyada', *voliana* 'papallona', *sargantilla* 'sargantana', *siguela* 'cigala', *ges* 'guix', *selló* 'canti de pisa negre de Verdú', *perxe* 'pòrtic', *brosat* 'mató', *xixa* 'tall de carn', *greala* 'rentamans'²³, *astalsí* 'sutge', *gorra musca* 'barretina morada', *secla* 'assèquia'²⁴, *sicló* 'regló'.²⁵

Johan Rosembach el 1530 a Barcelona. O, per donar-ne un altre cas, la que es fa a la casa de Eusebi Güell, també amb una valuosa col·lecció particular.

²² Cal dir que ni el diccionari d'Alcover ni el de Coromines esmenten explícitament aquest article de Fiter, tot i que evidentment inclouen aquest mots en els seus diccionaris.

²³ La pronúncia [greala] és pròpia del nord-occidental, al costat de [grial], mentre que a l'oriental hi predomina [gresala] (AlcM).

²⁴ AlcM, s.v. *sèquia*, dóna la pronúncia amb -kl- a Balaguer i a Montardit.

²⁵ AlcM, s.v. *sicló* m. Regueró, *sèquia* petita (Belcaire).

Llengua i folklore

L'observació dels parlars cal no destriar-la, com s'ha dit, de l'observació etnogràfica o folklòrica. La tradició de recopilació de la cultura popular que havien iniciat Marià Aguiló i Manuel Milà i Fontanals continua amb la fundació de la secció de folklore català el 1885 dins l'Associació d'Excursions Catalana i amb recopiladors com Francesc Maspons i Labrós, Maria de Bell-Lloch²⁶ o Sebastià Farnés (MARTÍ, 1994: 25). Joaquim Moles (1986, 15) assenyala que, després de Milà i Fontanals, «tanmateix, el primer que es dedicà d'una manera seriosa a recollir i estudiar la rondallística catalana fou Francesc Maspons i Labrós (1840-1901), sobretot en la sèrie *Lo Rondallaire* (1871-1885)».

El cas de Marià Aguiló és a part. La primera publicació és molt tardana en relació amb el moment que feia la seva replega de literatura popular; el 1893 publicava el *Romancer popular de les terres catalanes*, una petita part de la ingent col·lecció de cançons tradicionals (PRATS, 1988: 66). L'Obra del Cançoner Popular és en curs de publicació, després de molts entrebancs, gràcies a la constància i dedicació de Josep Massot i Muntaner. Josep Massot (1980) ha assenyalat la manera de fer d'Aguiló: un rigorós i exigent treball de camp que no s'allunya de la metodologia dialectològica.

Llorenç Prats (1988, 112) es refereix al dia 30 de maig del 1885, el dia que es creava la secció independent Folklore Català dins l'Associació d'Excursions Catalana, com una data rellevant. Es reuniren Marià Aguiló, Valentí Almirall, Ramon Arabia (representant Maspons) i Gaietà Vidal i Valenciano. Fou un pas important en la consolidació de les activitats de recollida de la cultura oral. Francesc Pelagi Briz també s'hi vinculà, amb la secció, però, en canvi, Pau Bertran i Bros, l'autor del valuós *El rondallari català*, no hi participà (PRATS: 1988, 114). Tot plegat fa veure que l'excursionisme feia d'aglutinador d'una bona part dels primers folkloristes, promovia la feina de la recol·lecció, i en feia difusió mitjançant les publicacions pròpies.

Entre les feines més interessant, i amb evident interès dialectològic, que es despleguen en aquest marc de l'Associació d'Excursions Catalana hi ha l'«Interrogatori folklòric», que data del 1886 i que organitza Ramon Arabia. Consisteix a demanar als socis de

²⁶ Pseudònim de Maria del Pilar Maspons i Labrós, germana de Francesc Maspons, i cunyada de Francesc Pelagi Briz (no pas l'esposa, com diu BARBERÀ 1996: 21, segons Ramon Panyella, a qui agraeixo la precisió).

l'associació que responguin unes preguntes amb les dades obtingudes a les localitats que visitin, invitació que s'estén als corresponents.²⁷ Consta de 4 punts, que val la pena de resseguir-los.²⁸

1r.- **Noms que portan las partidas d'eix terme municipal.** Se farà constar si dits noms provénen d'accidents del terreno (montanyas, rieras, torrents, etc.), o d'haver tingut efecte en ellas algun fet històrich o tradicional, o d'existir-hi algun edifici important (convent, ermita, monastir, hostal, etc., etc.)

2n.- **Costums populars.** Comprén est capítol las festas majors, ab las cosas més características de las meteixas; aplechs, vots de pobles ab los motius perque fóren establerts; ceremonias típicas ab que's celebran los bateigs, casaments y enterros; festas de barri, costums que s'observan en las épocas de las principals cullitas, cansons que's cantan, etc., etc.

3r.- **Literatura popular.** En est capítol van compreses las rondallas, cansons, proverbis, refrans, ditas, corrandas, comparansas y narracions de fets reals o imaginaris que s'han perpetuat per medi de la tradició oral.

4t.- **Jochs de la infància.** És dir, aquellas en que s'entretenen los noys y las noyas en los primers anys de la vida, consignant lo nom que portan; describint la manera com s'executan, y acompanyant las cansonetas que's cantan mentres se fan.

Nota.- Si és possible acompanyar la música ab que's cantan ditas cansonetas y las cansons populars, s'agrahirá en gran manera.»

A més d'aquest projecte de recollida sistemàtica d'informació toponímica, etnogràfica i de literatura popular, es veu ací i allà un interès, des de la direcció dels butlletins, d'estimular en particular la recollida de dades lingüístiques. Un bon indicador d'aquest interès és la nota que apareix al *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, XII,

²⁷ Les associacions excursionistes tingueren uns quants projectes de gran abast. Per exemple elaborar una guia general de Catalunya o el de recollir la informació necessària per a assentar les bases de la divisió territorial. Aquests projectes, sempre amb intenció que tinguessin gran envergadura, quedaren inacabats, però amb resultats parcials notables.

²⁸ Apareix a la *Miscelánea folk-lòrica*, de 1887, p. 132, reeditada per Olañeta en facsímil.

1890, p. 226. Es tracta d'una «nota de la direcció» a l'article de Bosch de la Trinxeria sobre «noms usats per nostres montanyesos»:

Molt desitjaríam que nostres delegats nos enviassen altras llistas consemblants, concretant-se sobretot als mots verament propis de cada comarca que signifiquen accidents topogràfics y donant-ne la més precisa explicació, puig això permetria estudiar lo rich vocabulari de nostra materna llengua y al propi temps aclararia la topografia local de Catalunya.

Una de les respostes més interessants a aquesta demanda és la de 1892; l'autor, Cels Gomis i Mestre (1841-1915), era un reusenc viatger habitual per la seva professió d'enginyer de camins: treballava en l'extensió de la xarxa dels ferrocarril a Catalunya. Era d'idees federalistes i anarquistes, i es va implicar en afers polítics (PRATS, 1988: 126 i ss.). En el període en què es dedicà més plenament a l'enginyeria recollí per al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (núm. 4, 1892, ps. 53-54) «Alguns noms topogràfics propis de Mequinenza, Fayó, Nonasp, Fabara y Maella, pobles que formen la frontera de la llengua catalana en la província de Saragossa». A Gomis se li ha d'atribuir haver estat el primer de recollir de la llengua viva el mot *argall* (=aragall), mot dels orígens de la llengua que després s'ha modificat en *xaragall* (a Catalunya en general) o *saragall* (a les Illes). Gomis dona aquesta notícia:

Argall.— *Argall, argallet*, noms donats en Nonasp al xaragall o còrrech obert en los costés per las aigües de pluja.

He triat aquest exemple per fer justícia a Cels Gomis. Al *Diccionari català-valencià-balear* es troba el mot definit com 'clot llarguer per on passa un corrent d'aigua', i es localitza a Lleida i Mequinença; sense cap referència bibliogràfica. El *DECat* de Joan Coromines sembla que s'acosta a fer aquesta justícia, però s'equivoca en l'origen de la dada ja que dona primer la referència del *Butlletí del CEC* (II: 53), que és en efecte l'article signat per Gomis, però Coromines no n'esmenta l'autor, i, després, separat per punt i coma, dona una altra notícia, la del *Diccionari Balari*, amb la definició «noms donats al xaragall o còrrec obert en los costés per les aygues de la pluja» i aquí sí que reconeix que ha passat al *Diccionari Balari* provinent de Cels Gomis. La realitat és que és la mateixa referència. Suposem que Coromines tenia dues fitxes fetes amb la mateixa citació però en l'una hi va anotar l'autor i en l'altra no, de manera que en una lectura

posterior devien semblar fitxes d'obres diferents. Per a un altre mot, Coromines no fa esment de Cels Gomis: ens referim a una informació dins el mateix article que comentem en relació amb *foia* que diu:

Foya.— Foy [sic]²⁹ camp dalt d'un pla. Diuen la foya de fulano, o de mengano. Hoya en castellà]

Doncs bé, a Coromines, li ha passat desapercebut que el mot no és només valencià, ben entès en la forma *foia*. A més, Coromines es refereix al fet que s'aplica «no sols a una clotada, sinó fins i tot a camps fèrtils, amb ben escassa concavitat, on les aigües puguin ajuntar-se poc o molt, amb caràcter passatger, en temps de pluges, o especialment aptes per al regatge natural». En aquesta accepció no hi ha cap esment a Cels Gomis. En resum: Gomis apuntava que el mot es trobava també en terres de l'Ebre i a més informava del significat secundari de 'camp'. La petita aportació al coneixement dels parlars de Cels Gomis dins de les publicacions excursionistes ha passat, doncs, només en part a les obres lexicogràfiques.

Un altre exemple ens dona una datació més antiga d'un mot de la que es coneix pels diccionaris. *Ferrets*, instrument de música popular equivalent al que es coneix avui per triangle, és un mot que el diccionari d'Alcover il·lustra amb un exemple extret del *Calendari* de Valeri Serra i Boldú, de 1914; però el mot ja apareix recollit el 1895 de la mà de Francesc Nogué i de Miquel dins l'article «Capsanes y sos encontorns» («una copla de guitarras, bandúrries y ferrets, tocant aquella durant tota la missa»). En aquest cas Coromines (*DECat*, s.v. ferro) tot i que el troba una mica més enrere, en Emili Vilanova (*Del meu tros*, 1879), no esmenta tampoc que es va recollir al Butlletí del CEC.

Els delegats, xarxa d'informadors

La xarxa de delegats o corresponsals té molts d'altres personatges interessant i que s'impliquen en la recollida de llegendes, tradicions, vocabularis locals. Josep Berga és delegat del CEC a Olot i al Butlletí s'esmenta que «està recullint una col·lecció de termes especials de aquella encontrada (...) que cap diccionari els porta.» (BCEC, II, núm. 5, p. 77). Bosch de la Trinxeria, com a delegat de la Jonquera, farà alguns reculls de mots,

²⁹ Cal considerar que aquest *foy* és un error tipogràfic ja que en tots els altres casos es repeteix a la dreta del guió el mot de l'entrada.

com «Alguns noms usats per nostres montanyesos» que apareixerà en el llibre *Tardanias*, de 1892, entre els quals apareix «andà», amb una explicació molt detallada:

Camp ó artiga hont fan dormir lo bestiar de llana acorralat ab cledas, pera femar la terra. A mida que's vá femant pels pixums y excrements del bestiar oví, quals fems, en catalá, se'n diu xérri, se muda l'andá de lloch fins que tot lo camp sia ben femat. Lo pastor dorm ab l'andá, dins una barraqueta portadissa feta d'una cleda y teulat de palla (chaume) resguardada sols de part de tramontana; ab llit de duas posts, bons abrigalls de pell de moltó; vigila de nit lo remat. Los cans jauhen al voltant del andá, no gayre lluny, per si lo llop s'atrevis á venir ensumar lo bestiar.

D'alguns articles podem extreure informació fonètica interessant, encara que el més freqüent sigui la informació sobre el vocabulari. Per posar un cas podem esmentar el de Josep Condó³⁰ titulat «Gabassa», BCEC, VI, 1896, ps. 193-203. Gavasa és un poble aragonès, de la Llitera (avui dins el terme de Peralta de la Sal), de parla catalana, sobre el qual Condó fa un petit tractat o monografia dialectal que té un valor no menytenible. En primer lloc ens proposa una etimologia per al topònim:

Gabassa, qual etimologia no és altra, per mi, que la de gran bassa, perquè no tinch cap dubte de que a la part de fora del pont o del portell hi havia una gran bassa natural, axís com are n'hi ha una de petita y artificial que serveix per replegar l'aygua del molí que's troba dessota'l pont. (p. 193)

La forma que recull Condó correspon al betacisme i a l'apitxament dels parlars d'aquesta zona: la neutralització de *b* i *v* i l'ensordiment de la *esse* sonora. Per a l'etimologia Coromines creu que és un nom basc (*gabe* 'pobre, privat de') (*Onomasticon*, IV, 338).

I de seguit obre un capítol que intitula «Llenguatge» en el qual esmenta fets fonètics: «De la *l*, després de *b* o *p*, ne fan *ll*, com per exemple: plat, blat, ho pronuncien pllat, bllat.» Identifica també l'ensordiment de les *esses*: «La *c* y la *z* la pronuncien com los castellans; la *s* sempre la fan doble.» Anota l'existència de la consonant fricativa dental

³⁰ Josep Condó i Sambeat (1867-1919), el poeta i estudiós aranès, que per aquests anys devia estudiar al Seminari de la Seu. És conegut entre els lingüistes pel *Vocabulari aranès* (1915), publicat pel *Bulletí de Dialectologia Catalana*.

sorda dins la parla d'aquesta zona: «Totes les paraules acabades en ts les fan acabar en z castellana, com per exemple tots perduts ho pronuncien toz perduz. I l'apitxament: «La g y la j catalanes les pronuncien la major part de les vegades com ch castellana; per exemple: gira, Jesús, ne fan chira, Chessús». I finalment el pas ben conegut en aquest parla de la j a i: «altres vegades de la j ne fan y, com jo, major, fan yo, mayor.»

Pel que fa al lèxic, Condó també recull mots i formes interessants: *bona mira* 'molt', *moixar* 'mullar', *renegar* 'renyir', *cotxo*, *-a* 'gos, -sa', *fiero*, *-a* 'lleig' *enta* prep. («per tu, per mi»), *coda* 'cua', *cozeguetes* 'cossigoles', *nantar-se* 'avançar, cuitar', *brama* 'esquellots', *torrodà* 'pardal, teuladí', *molla* 'gens', *bolsó* 'butxaca'. Té un especial interès el fet que hagi recollit la distribució semàntica que es dona als mots *cutxill* i *navalla* que conviuen en el mateix parlar, en una zona en què *cutxill*, *cutxillo* ha penetrat per adstrat. Condó aclareix que *cutxill* és el «ganivet llarg, arma que sempre duen a la faixa» mentre que «navalla» és el «ganivet usual». Podem considerar-la una observació que s'assembla a les preocupacions de l'estructuralisme; un precedent modest, anecdòtic, però que val la pena de tenir en compte, en especial si posem aquesta informació de costat amb la del diccionari d'Alcover i Moll on hom s'assabenta de l'existència d'aquest castellanisme a Pont de Suert i a Sopeira, però no s'informa de la distribució semàntica que Condó explica.

De vegades la informació lingüística queda amagada darrere títols que no donen cap pista per pensar que ens diuen res dels parlars, com és el cas del de Francesc Carreras y Candi, del 1896 al Butlletí del CEC, VI: 96-119, «Excursió al Pallars "Jussà" o inferior y a Gerri "de la sal"», dins el qual hi ha un llarg comentari sobre el mot *somer*, entre altres comentaris lèxicogràfics, i una bona llista de topònims d'origen basc.

Informació dialectal indirecta

En la descripció dels costums trobem mots interessants per a la dialectologia i per a la història del lèxic català, informació que pot completar la que donen els grans diccionaris. És el cas del verb *recar*. Cèsar August Torres, al primer volum de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (1880) ens ofereix una valuosa informació de l'ús del mot:

[A la festa major de Camprodon] La portalada de la església vessant tot l'aplech de la gent allí congregada, tothom endiumenjat [...]. Al peu de la església, los

pabordes encantant los pans, las cocas y totas las ofrenas fetas a la Verge, aixordant l'espai ab lo continuat crit de ¿Qui'n reca més? ¿Qui'n reca més? ... [...] S'acaba l'encantament de las ofrenas, ja no'n reca res a ningú [...] (ps. 251-252)

Un altre cas, aquest dins de l'ordre del significat detallat dels mots, potser si es vol més etnogràfic que estrictament lingüístic, és el cas del ball popular occità que en català es coneix com la farandola. La definició de l'Alcover-Moll és minsa (tenint en comte la importància etnogràfica del diccionari) i no ens en dóna cap referència escrita. Doncs bé, en una article de Lluís Maria Vidal, de 1895 (BCEC VI, 21, 57-78), titulat «Excursió a la Pica d'Estats (agost de 1895), apareix una descripció del ball força interessant per a fer-nos càrrec de la mena de què es tracta:

Fa uns vint-i-cinch anys qu'encare a Camprodon les colles franceses que hi baixaven en la festa, ballaven, a la llum d'unes grosses teyeres, la farandola, pròpia dels montanyesos del Pirineu, des de els passos acompassats ab què comença fins als vertiginosos remolins finals, en què cada ballador, juntant l'agilitat ab la força, feya sentar d'un brinco la balladora a sa espatlla, simbolisant així, diu Dujardin "la fortaleza de l'home y l'apoteosi triomfal de la dona"

Afegim-hi que tampoc Coromines ha sabut aprofitar-se d'aquesta informació i dóna com a primera documentació el 1800 per saltar a informacions de més enllà del 1900.

Escriptors excursionistes

Dos escriptors s'inicien literàriament dins els grups excursionistes: el volum de Carles Bosch de la Trinxeria *Recorts d'un excursionista* és un recull d'articles apareguts en les publicacions excursionistes; els *Croquis Pirinencs* de Jaume Massó i Torrents són narracions extretes de la seves experiències com a excursionista, publicats primer a l'Avenç. Tant les narracions de Bosch com les de Massó, aporten moltes dades de tipus lingüístic i reflecteixen l'experiència d'haver recorregut a fons (sobretot, per raons biogràfiques, és el cas de Bosch) el terreny d'on surten els personatges amb les seves particularitats dialectals.

Cal afegir, finalment, la important relació de Jacint Verdaguer amb l'excursionisme, encara que no estigué implicat en les associacions. Narcís Garolera (1991) ens informa

que Verdaguer fou soci efectiu del CEC, però que ho fou per mèrits i doncs només com a soci honorari. És tracta d'un cas a part, però de gran interès per al tema que estem tractant. Segons Artur Masriera: «duia sempre una llibreta a punt, i tota herba o flor camperola que se li oferia a la vista, la collia i la posava entre els fulls de la llibreta, i en ésser al poble o masia que primer li sortia al pas, anava demanant el nom, virtuts i tradicions de totes les herbes i flors que duia recollides» (vegeu GAROLERA 1991: 30).

Algunes conclusions

Acabaré aquesta comunicació apuntant cap a unes conclusions primeres que es desprenen d'una lectura parcial de l'extens material publicat pels excursionistes del XIX.

a) Hi predomina la dialectologia rural. La ciutats no atrauen l'interès dels excursionistes en els aspectes lingüístics. Malgrat que es fan sortides a la ciutat, són de caràcter arqueològic o arxivístic: observació de monuments i avaluació del seu estat de conservació, visita a biblioteques, etc. Cal tenir en compte que l'interès per la ciutat és posterior al de les poblacions rústiques en la història de la dialectologia.

b) Hi predomina l'observació lèxica. Són més escasses les observacions fonètiques, morfològiques o sintàctiques, encara que no manquen. Sovint a través de les observacions lèxiques podem extreure també informació fonètica, és clar que sempre filtrades per una notació basada simplement en els recursos gràfics corrents de la lletra impresa.

c) Sovint s'especula amb l'etimologia dels mots, de manera que l'interès pels parlars es projecta cap al passat. Es tracta del mateix interès arqueològic que es manifesta en l'observació dels monuments antics (incloent-hi els documents escrits).

d) La fiabilitat de les dades cal considerar-la alta, per raons diverses entre les quals hi ha la intenció "científica" i la transcendència que es vol donar a les replegues.

e) Les informacions sobre els parlars sovint estan relacionades amb l'etnografia o la literatura popular.

f) La recollida de dades sovint es fa mitjançant corresponsals o col·laboradors de llocs molt diversos, amb el mateix sistema que farà servir Alcover per al seu Diccionari.³¹

g) Cap dels personatges que ens donen informació sobre els parlars dins de les publicacions excursionistes es pot considerar lingüista, potser llevat d'algun cas particular, com el de Montoliu.

h) Per aquesta raó i pel fet que les dades que recullen apareixen en butlletins no destinats específicament als lingüistes, aquestes dades no s'han explotat de manera suficient en la confecció de les grans obres lexicogràfiques com el diccionari d'Alcover i Moll o l'etimològic de Coromines.

Fóra útil desenterrar i avaluar més a fons la informació dialectal que aporten els excursionistes del XIX i, possiblement, ens adonaríem que el profit que n'ha tret la lingüística ha estat relativament baix, tot i que s'ha tingut en compte en una part notable. Als excursionistes «científics» del XIX caldria dedicar-los un capítol en la història de la dialectologia catalana, dins el període dels precursors, al costat de les obres dialectològiques individuals que veuen la llum en la segona meitat del segle XIX, com les de Milà i Fontanals, l'arxiduc Lluís Salvador, Martí Gadea, Justí Pepratx o Pier Enea Guarnerio.

Referències de la bibliografia secundària

- ANGUERA, Pere (1997), *El català al segle XIX*, Barcelona, Empúries.
- BARBERÀ i SUQUÉ, Josep (1996), *Excursionistes recordats*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- COLOMINA, Jordi, «Joaquim Martí i Gadea com a lexicògraf i com a dialectòleg» *Caplletra*, núm. 11 (1991), ps. 147-166.
- FERRÁNDEZ, Jaume (2001), *Diccionari de l'excursionisme català*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- GAROLERA, Narcís (1991), estudi introductori a Jacint VERDAGUER, *Excursions i viatges*, vol. I, Barcelona, Barcino.
- GRIERA, Antoni (1916), *L'estudi de la llengua i l'excursionisme*, Barcelona, Tipografia de l'Avenç.
- IGLÉSIES, Josep (1964), «Història de l'excursionisme», en *Enciclopèdia de l'excursionisme*, vol. I, Barcelona, Dalmau, ps. 35-257.

³¹ Hi ha precedents propers d'aquesta manera de treballar col·lectiva, com el dels botànics. Jordi Martí (1994: 110) atribueix l'èxit d'un dels més destacables botànics catalans del XIX, Antoni Cebrià Costa, a l'esperit de col·laboració i a una xarxa d'herboritzadors ben preparats repartits per Catalunya, amb l'ajut dels qual pogué escriure la *Introducció a la flora de Catalunya* (publicada el 1864 i reeditada el 1873 i el 1877).

- IGLÉSIES, Josep (1975), «Presència de l'excursionisme dins la cultura catalana», en *L'excursionisme a Catalunya*, Barcelona, Fundació Carulla-Font (Nadala 1975), ps. 18-60.
- JORBA, Manuel (1983), «Actituds davant de la llengua en relació amb la Renaixença», *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps.127-151.
- MARFANY, Joan-Lluís (1995), *La cultura del catalanisme*, Barcelona, Empúries.
- MARTÍ HENNEBERG, Jordi (1994), *L'Excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*, Barcelona, Alta Fulla.
- MASSOT, Josep (1980), «Marià Aguiló, col·lector de cançons populars», en *Actes del Cinquè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 287-324.
- MOLAS, Joaquim (amb la col·laboració de Xavier FÀBREGAS i Josep MASSOT) (1986), «La nova literatura popular: tradició i modernitat», en *Història de la literatura catalana*, vol. 8, Barcelona, Ariel, ps. 9-69.
- MOLL, Francesc de B. (1962), *Un home de combat (mossèn Alcover)*, Mallorca, Moll, col. Raixa núms. 56-57.
- PRATS, Llorenç (1988), *El mite de la tradició popular. Els orígens de l'interès per la cultura tradicional a la Catalunya del segle XIX*, Barcelona, Edicions 62.
- ROMA I CASANOVAS, Francesc (1996), *Història social de l'excursionisme català. Dels orígens a 1936*, Vilasar de Mar, Oikos-tau.
- ROMA, Josefina (1981), «Pròleg» a l'edició facsímil de la *Miscelánea folk-lòrica* de 1887, Barcelona, Olañeta.
- SALA, Josep M. (1975), «L'excursionisme esportiu», en *L'excursionisme a Catalunya*, Barcelona, Fundació Carulla-Font (Nadala 1975), ps. 94-100.
- VENY, Joan (1986), «La dialectologia catalana: realitats i perspectives», en *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Tarragona-Salou*, Barcelona, Abadia de Montserrat, ps. 383-423.
- VENY, Joan (2000), *Antoni M. Alcover i Sureda. Semblança biogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.